

A NACIONALIZMUS, MINT NÉMET PROBLÉMA

(*Christian Graf von Krockow: Nationalismus als deutsches Problem. München, 1970. 50–68.*)

1. Németország, mint ellenpélda

Németország az egyetemes típusú nacionalizmus *par excellence* ellenpéldája. Bár egy alkalommal — ha „elkésve” is¹ — úgy tűnt, hogy az egységre és szabadságra irányuló mozgalommal, mely az 1848-as forradalomban és a Paulskirche-i alkotmányban érte el tetőpontját, a nyugati népek útjára lép. De ez a mozgalom történelmileg megbukott. S ha esetleg Friedrich Meinecke felfogásához igazodunk, aki a „Világpolgárság és nemzeti állam”² című munkájában vizsgálta a nemzeti állam fejlődésével kapcsolatos német gondolkodást, meg is kellett buknia. Meinecke leírja, hogy Fichte és Wilhelm von Humboldt, Stein és Gneisenau még nem jut el az „igazi” államfogalomhoz, mert egyre kísértenek még az általános fogalmak, egy történelemfeletti, szükségszerű és egyetemes, ésszerű rendszer eszméi. Novalis romantikus felfedezése az egyéniség államának „szépségéről” és Adam Müller rendszer-fogalma már messzebbre vezet. Az állam valódi „felszabadítójaként” azonban végül is megjelenik Hegel, Ranke és Bismarck.³ Hegel spekulatív rendszerének leple alatt kidolgozza a hatalmi állam gondolatát.⁴ Ranke azzal, hogy felülbírálja a rendszert és végleg leküzdö a „legjobb” állam természetjogi fogalmát, befejezi az eszmei kifejtést. Ranke megokolja a külpolitikának a hatalmi állam eszméjéből kifolyóan szükségszerű elsőbbségét is. Bismarck viszont e gondolati előmunkálatok alapján a gyakorlatban is megvalósítja az erőpolitikát, és annak sikerével általános elismerést szerez Hegel és Ranke eszméinek.⁵

Részleteiben bármilyen problematikus is Meinecke interpretációja, mégis jellegzetes képviselője egy, a 19. század közepe óta egyre jobban érvényre jutó szellemi fejlődésnek: *a jó, igazságos, az emberiség szempontjából példászerű társadalom, és annak politikai megvalósítása helyére az erős állam tana lép; az, mint hatalom egyedül sajátossága fenntartására alapul.* Ez igen sok példával bizonyítható. Szemléltetőül csak kettőt hozunk fel.

Heinrich von Treitschketől származik a szabály: legyen „az állam lényege először a hatalom, másodszer a hatalom és harmadszor ismét a hata-

lom”.⁶ Ha azonban kizárólag hatalmának kifejtése szempontjából nézzük és értékeljük a politikai rendszert, az egyben a társadalmi struktúrára nézve is következményekkel jár: az egyenlőség elvét elkerülhetetlenül kiszorítja a szinte militarista, hierarchikus tagolódás, és annak elve a parancsról és engedelmességről. Treitschke sosem tért ki ez elől a következtetés elől; a legkielégítőbb világhosszággal levonta azt:

„Ha most közelebről megtekintjük a kölcsönös függőségnek ezt az egész szövevényét, melyet polgári társadalomnak nevezünk, úgy világos, hogy természettől fogva minden társadalom kialakít egy arisztokráciát.⁷ A szociáldemokrácia már nevével is jelzi törekvései képtelenségét. Mint ahogy az állammal eleve adva van a felettes hatóság és az alattvaló soha meg nem szüntethető különbsége, a társadalom létevel is egyszer s mindenkorra adott tagjai életének és létfeltételeinek különbsége. Röviden: minden polgári társadalom osztályrendszer... Ha jobban megnézzük, magában az emberiség természetében találjuk meg annak okát is, hogy fajtánk erőinek óriási többségét a legdurvább létszükségletek kielégítése emészti fel. A barbárok létének legfőbb tartalma: biztosítani magát a pusztá létet. S fajunk természettől fogva olyan gyenge és elesett, hogy az emberiség óriási többsége magasabb kultúrfokon is, mindig és mindenütt a megélhetés gondjainak, a fizikai munkának kell szentelje életét, vagy hogy közönségesen fejezzem ki: a tömeg kénytelen lesz mindig tömeg maradni. Nincs kultúra cselédség nélkül. Hiszen magától értetődik, hogy ha nem volnának embeerek, akik az alantas munkát ellátják, nem fejlődhetne a magasabb kultúra. Be kell lássuk: a millióknak szántani, kalapálni és gyalulni kell, hogy néhány ezer kutatni, festeni, verselni tudjon. – Ez kegyetlenül hangzik, de igaz, és a jövőben is igaz marad. Sopánkodással és panasszal semmit se tehetünk ellene. A sopánkodás egyébként nem is emberszeretetből, hanem korunk materializmusából és műveltségi gögjéből fakad.”⁸

Más helyen Treitschke naiv önzésről beszél. „Az irányítottak e naiv önzésével szemben áll az irányítók lényegbevágó politikai nézete; ők az államot nem egy érdekcsoport, hanem az összesség szempontjából figyelik. Elsősorban az egész ország hatalmára és egységére van gondjuk, s mivel milliók sorsának súlyos felelősségét viselik, elsőrendű fontosságú követelménynek tekintik a szigorú engedelmisséget.”⁹

Valóban. De különös, hogy milyen ahistorikusan gondolkodik itt éppen a történész; annál különösebb, mivel Tocqueville már régen megállapította, hogy az egyenlőség a modern világ fejlődésének alapelve, s a „cselédkultúra” vége is jelezte érkezését. A történelmi viszonyok naturalizálására irányuló törekvés azonban, melyről hamarosan külön is szó lesz, vilá-

gosan kimutatja a megállapítottak ideológiai jellegét. Hogy egyébként minden fitogtatott magabiztosság ellenére is egy már veszélyeztetett és aláásott védelmi állásról van szó, elárulják a közbevetett szidalmak.

Treitschke befolyását mindamellett alig lehet elég magasra értékelni. Egy egész akadémikus-nemzedék került hatása alá. Erről nem kisebb személyiség, mint Ernst Troeltsch tesz beszédes tanúbizonyságot: „Az államról és a társadalomról vallott felfogás ma a realizmus jegyében áll. Az állam olyan erkölcsi és kulturális céljai, amelyeneket a Kant, Fichte és Hegel által nevelt generáció tisztelt, tudálékos, íróasztal mellett alkotott műveknek, vagy elvont elveken való lovaglásnak számítanak... Számunkra az állam elsősorban az emberi érdekek harcában így vagy úgy kialakuló hatalom terméke, az államvezetés pedig mindenekelőtt annak a művészete, hogy az államhatalom fenntartására és kiszélesítésére a megfelelő eszközökkel, okosan és gyorsan felhasználják a mindenkori helyzetet... A politika titka a hatalom megteremtéséhez, megerősítéséhez, kiterjesztéséhez, a fenyegető veszélyektől való megóvásához szükséges művészet, de nem egy államelmélet és egy politikai erkölcs titka... Hogy vert a szívünk annakidején, fiatal diákkorunkban, mikor izzó retorikával így írta le nekünk az államot Heinrich Treitschke, s nem túl finnyás gúnnyal öntözte le az állam fogalmának erkölcsi és jogi doktrínáit. A lemondás bizonyos gyönyörével álltunk el az ifjú elmékhez oly közel álló elméleti és erkölcsi ideáloktól, s azzal a nem kevésbé ifjonti igénnyel, hogy valamit úgy alaposan megvethessünk, beszélgetéseink során még igyekeztünk is gúnyosságát felülmúlni.” Valamivel lejjebb, Bismarck utóhatásairól szólva azt írja, hogy egyedül a hatalomnak elkötelezett elvtelenség „vált közöttünk elméletté, melyet bizony némi Nietzsche-i úri erkölccsel (Herrenmoral), vagy Darwin-i „létért való küzdelemmel” is vegyítettünk; ezek nagyon is könnyen párosulnak az uralkodó osztályok új nemzedékét bőségesen eltöltő kíméletlen snájdigsággal, vagy a bürokratikus hivatalnoki fennkölséggel.”¹⁰

Ha Treitschkénél mindenekelőtt a hatalom kifejtése érdekében szükséges társadalmi fölé- és alárendeltség kerül kifejezésre, úgy a második példa – a jogász Erich Kaufmann röviddel az első világháború előtt kidolgozott tézisei – különösen az ilyen alárendeltség kiegészítő ellenképét mutatja meg: mindenki beszabályozását és „integrációját” az állam politikai egysége alapján. Az állam belső lényege Kaufmann számára is a „hatalom kifejtését, a történelemben való helytállás és érvényesülés akarását” jelenti.¹¹ A hatalom kifejtéséhez szükség van a szinte teljes integráció egyöntetűségére. Mert „a hatalom kifejtése csak valamennyi fizikai és morális energia bevetésével lehetséges. A hatalom kifejtése által lesz az állam jóléti

állammá és legfelsőbb erkölcsi intézménnyé. Mivel szervezete és rendje arra törekszik, hogy hatalmi szervezet és hatalmi rend legyen, képes a legfőbb közösséggé, egyáltalán közösséggé válni: mert azzal, hogy lényegéhez és fennmaradásához a legnagyobb erő kifejtés szükséges... mert a hatalmi törekvés és az erkölcsi erőfeszítés között sajátos, mondhatni prestabilizált harmónia áll fenn, azzal válhat olyan különleges lényé, mely mindenütt a hatalomra és éppen ezért a legmagasabbra törekszik.”¹²

Ez a hatalom és erkölcsiség között fennálló sajátos, prestabilizált harmónia természetesen az erkölcsiség ismérvévé teszi a hatalmat, sőt végül hatalomkifejtéssé redukálja az erkölcsiséget: jelentkezik a „totalis mozgósítás” gondolata – ami aztán a maga részéről kikerülhetetlenül totalitárius szervezettséget és integrációt követel. És mivel a hatalom kifejtése a legfelreérthetlenebbül a háborúban nyilvánul meg, következésképpen a „győzelmes háború a végső eszköz ama bizonyos legfőbb célhoz”, a hatalom kifejtéséhez.¹³ „A háborúban nyilvánul meg az állam valódi belső lényé; ez a legnagyobb teljesítménye, melyben jellege tökéletesen kibontakozik. Itt kell bebizonyítania, hogy sikerül felélesztenie és összefognia minden erőt, hogy legfőbb követelményei valóban teljesüljenek is, s hogy a végsőig feláldoz mindent helyéért a világtörténelemben... Minél erősebbek ezek a követelmények és teljesítmények, s minél távolabba, minél bonyolultabban nyúlnak bele az élet minden elágazásába, a háború annál inkább válik az egész állam létjogosultságának és teljesítőképességének igazi erőpróbájává...”¹⁴

Mindez következetes, és megvoltak a következményei.¹⁵ Emellett már alapvetően elhibázottnak tűnik a felmerült kérdés is, hogy mire „jó” tulajdonképpen a hatalom kifejtése. A hatalomkifejtés öncélú, s így Kaufmann eljut ahhoz a tézishoz, hogy az állam hatalomkifejtésének célja: „beleszövődni” a történelembé, résztvenni és helyállni benne: ez a cél, „melynél magasabb földi cél el sem képzelhető.”¹⁶ Ilyen felfogásból kiindulva természetesen figyelembe se vehetők többé a társadalmi-politikai rendszerek igazsága, vagy éppen valóság-aspektusai.¹⁷

Természetesen felmerül a kérdés, hogy ez a felfogás egyáltalán miért juthatott érvényre, hogy a hatalmi állam eszméje hogy szoríthatta ki az igazságos társadalom és annak politikai megvalósítása eszméjét. Az első és ideiglenes válasz bizonyára így hangzik: Németországban különösen erős volt az ellentét a társadalmi erők és az univerzalista ideológiák között, de ezeknek az erőknek egyike sem volt elég nagy ahhoz, hogy egyértelműen érvényesüljön és magától ki tudja erőszakolni a nemzeti egyetértést. Ezért a megegyezés csak kirekesztésük után jöhetett létre.

Meinecke mindenesetre így látja: A forradalom és a Szent Szövetség eszméiben végzetesen egymásba ütközött két univerzalista igény. Végül olyanná váltak, „mint valami méreg, melyet a testnek újra ki kellett választania, ha vissza akart térni természetes funkcióihoz.”¹⁸ Az „orvos” aki- nek azt Hegel és Ranke szellemi előmunkálatai után sikerült eltávolítani, Bismarck volt. Meinecke szemében Paulskirche liberálisai ellenében is ő volt a gyógyító orvos, aki megdöntötte azt a „parlamentáris előítéletet”, hogy alkotmányosság csak országgyűlési uralom formájában lehetséges,¹⁹ és így minden apolitikus álmodozással szemben érvényt szerzett a valódi politikai öntudatnak. Persze könnyű megállapítani az abban rejlő ellentmondást, hogy Meinecke a nemzeti hatalmi állam eszméjében végbement politizálódást a kvietista vegetatív-idillikus Volksgeist-eszmére építi, ami pedig tulajdonképpen apolitikus eszme, a kultúrnemzet eszméje.²⁰

De az ellentmondás mélyebben gyökerezik. A politizálódásnak ugyanis *együttal* semlegesítő, depolitizáló szerepe is van. És aligha véletlen, hogy a historizmus, melynek kialakításánál Németország következetesen átvette a vezetést a 19. században, az általa hozott nagy tudományos eredményekkel együtt – ezzel a depolitizálódással központi jelentőséget nyert. Ezért egyenesen a politikai társadalmi tudatnak egy alapvetően apolitikus történelmi tudat által történt kiszorításáról is beszélhetnénk; „igen, a történettudomány volt az, mely... a német nacionalizmus számára megteremtette saját nemzetének képét, melyhez igazodott.”²¹ Mert a historizmus hangsúlyozza minden egyes történelmi jelenség individualitását, egy-szerűségét, különlegességét; azt, hogy végső soron logikailag levezethetetlen, s hogy milyen relatív a történelmi változások áradatában. Ez egyrészt a mindenkori hatalmi „forma” egységének meglátásához vezet, másrészt azon természetjogi általános fogalmak leépítéséhez, melyek felületinek, illuzórikusnak látszanak; racionalitás iránti igényük felett, mint pusztá racionalizálás felett „keresztülnéznek”. F. J. Stahl szavaival: „A filozófia, mely csak azt ismeri el, ami az értelemből következik, az ethosz forrását sem keresheti máshol, csak az értelemben. Ebben rejlik a természetjog lényege. Az értelemnek azonban, melynek következtetnie kell az ethoszra, szüksége van egy alapfogalomra, melyből azt kikövetkeztesse, s mellyel magától értetődően minden absztrakció után még rendelkeznie kell. A természetjog szubjektíven racionalista álláspontja szerint ez a fogalom a gondolkodó lény léte, az emberi természet. A valóságban ez a természet mindig meghatározott; az egyéniség, környezet, sors, idő, anyag; röviden a történelem határozza meg. Ilyen meghatározásban azonban nincs logikai szükség-szerűsége.”²²

Konkrétabban a politikai-társadalmi helyzetre vonatkoztatva Dahlmann ezt írja: „Az egész világrészt a néphatalomra és az abszolút uralkodói hatalomra való szétbomlás veszélye fenyegeti. Hitem szerint minden nép között elsősorban a német nép hivatott arra, hogy lelkiismeretességével és mély értelemmel összebékítse ezeket a veszedelmes szélsőségeket.”²³

Bárhogy ítélünk is utólag a „lelkiismeretesség” és a „mély értelem” felett – a végül sikerre vitt, művészien kiegyenlítő nemzeti megegyezés eredménye és szükségszerű előfeltétele mindenesetre egy történelmi tudat kialakítása volt, mely felbomlasztotta az örökölt, konfliktusokkal terhes általános fogalmakat, s két, egymással szöges ellentétben álló irányban bontakozott ki: egyrészt egy „tisztán szellemi”, a gyakorlattól kifejezetten elkülönülő *műveltség* felé, mely felülemelkedett minden „laposnak” tekintett társadalmi és politikai kérdésen, s – másrészt – éppen ezzel szabadabban tette a teret a *hatalom* egy „realista” felfogásának gyakorlata számára. A társadalmilag kötetlen és szociálisan kötelezettség nélküli műveltség és hatalom teremtette meg ezután a bensőségességnek és hatalomnak, érzelmi nyomatéknak és virtusnak, léleknek és adminisztrációnak azt a végzetesen skizofrén keverékét, melyet már Ernst Troeltsch is rémülten észlelt²⁴, s mely végül az SS példaszzerű családi életet élő, Schubert-dalokon könnyekig elérzékenyülő, bürokratikus tömeggyilkosaiban sodródott el rettenetesen végletes következményeiig.

2. Az állameszme nélküli nagyhatalom²⁵

A kivételes történelmi sors tudatán belül együttélő műveltségfogalom és hatalmi törekvés keverékének a Nyugat nemzeteszméihez képest voltak gyengéi és nehézségei. Ezek az első világháború kitérésekor megrázó hirtelenséggel láthatóvá váltak. A német háborús propaganda – másképpen nem is tehetett – alapjában véve mindig csak a specifikus, egyszeri és egyedülálló „némettség” fogalmával operált, melynek jellegzetességét meg kell védeni a „nyugati civilizáció” egyesített, elegyengető erejének rohamától.²⁶ Ez a megállapítás azonban alapvető gyengeséget jelentett, mert egy specifikus némettség létének állításával kifelé, ha egyáltalán valamit, akkor természetesen csak negatív reakciókat lehetett kiváltani, míg a szövetségesek a természetjogi-univerzalista gondolkodás régi fegyvertárából vett jel-szavakkal széles körű hatást tudtak elérni.²⁷ A német tudat, mely úgy vélte, hogy a történelmi relativizmuson áthaladva már régen leleplezett és szétrombolt minden általános fogalmat, felháborodással reagált az ellenség „hazug mivoltára”; de ezzel a „becsületességgel” csak mélyreható szakítá-

sát árulta el a politikai következtéseivel a demokráciára célzó polgári mozgalom szellemi forrásaival, szakítását a természetjoggal, felvilágosodással és politikai humanizmussal; elárulta nemzeti léte szellemi elszigetelődését, mely nem csupán a háború kitörésével kezdődött.

A propaganda ellentmondásos álláspontja ugyanakkor végzetes következményekkel járt a jövőre nézve is, mert mindazok, akik valahogyan ragaszkodni akartak a háborús közösség élményéhez, a harc erőfeszítéseit és áldozatait beigazolva, a hatalmi államot, bárhogyan is, de restaurálva akarták látni, kénytelenek voltak az egyenlőségre törő demokrácia eszményeit, a politikai humanizmust és felvilágosodást ellenségesnek és a németiségtől idegennek, alapjában véve hazaárulásnak tekinteni. Rathenau meggyilkolása például ennek a háborús ideológiának egyik „késleltetett gyújtása” volt, de egyben az eljövendő események jeladása is.

Thomas Mann a német magatartást juttatta kifejezésre, amikor így írt: „Mély meggyőződésem, hogy a német nép soha nem tudja megszeretni a politikai demokráciát, azon egyszerű oknál fogva, hogy magát a politikát sem tudja szeretni, s mert a rosszhírű „Obrigkeitsstaat” volt és marad a német népnek megfelelő, az őt megillető, általa valójában kívánt államforma. A szellem és a politika közötti különbségben benne van a kultúra és civilizáció, a lélek és társadalom, a szabadság és szavazati jog, a művészet és irodalom közötti különbség; és a németiség az kultúra, lélek, szabadság, művészet és nem civilizáció, társadalom, szavazati jog, irodalom.”²⁸ Könnyen felismerhető, hogy akkor mit lehetett várni más oldalról.²⁹

Thomas Manntól származik a németek „hatalom által védett bensőségének” találó formulája is. A formula jelzi, mit jelenthet, ha a hatalom egyszerre összeomlik, s a mintegy meztelenre vetkőztetett bensőség ott áll közvetlenül kitéve a társadalmi és politikai konfliktusoknak: akkor a pánikreakció, mely mindenáron az erős, vagy – hiszen a régi állam csődöt mondott – a még jobban megerősített állam visszaállítását szeretné látni, szinte elkerülhetetlen.³⁰ Vagy az ellenpólusról nézve: Ha – a hatalom maximálásának célja szerint következetesen – „a győzelmes háború a társadalmi ideál”, akkor a *vereség*, amennyiben nem vezet új, más jellegű politikai alapok megfontolásához, tulajdonképpen csak azt a törekvést válthatja ki, hogy a „teljes mozgósítás” határáig fokozzák „az összes fizikai és erkölcsi erő” felszítását. A „hatalom” és az apolitikus „bensőség” dialektikus együttműködése ezzel is nyilvánvaló lesz, és éppen a vereség okozta megrázkódtatásban lesz nyilvánvaló.

Bizonyára akadtak kritikai meggondolású reakciók. Thomas Mann a köztársaság és a demokrácia elszánt védelmezőjévé vált; mások – köztük

Meinecke – legalább „észszerű meggondolásból fakadó republikánusokká” váltak. De ez a kritikus reakció kivétel volt.³¹ S még maga a kritikai önmagára eszmélés is gyakran problematikusává vált. Ha például – többek közt – Johannes Haller azt mondta: „A világpolitika megfelelő lelki és szellemi nagyságrendű népet is kíván. Mikor nekikezdtünk, olyan kártyajátékoshoz hasonlítottunk, aki nagyban játszik és nincsenenek hozzá ütőlapjai”³² – az bizonyára igaz. De mégis jellemző, hogy ahol tulajdonképpen a „társadalmi” és a „politikai” szót kellene használni, a „lelki” és „szellemi” áll, s a világpolitika értelme alapján véve ugyanolyan homályos marad, mint annakelőtte.³³ Sokkal reálisabb és mélyrehatóbb volt Max Weber heves és semmiképpen sem csak vereség-sugallta bírálata a német vezető rétegek politikai képességéről. De az ő bírálata is kötődött a nemzeti hatalmi állam céljáról alkotott fogalmakhoz.

3. A történelem naturalizálása

A jelenkori fejlődés folyamán a történelem, akárcsak a politika, egy fokozódó „fundamentalizálódási” vagy „demokratizálódási” folyamatnak van alávetve. Egykor az emberi életviszonyok mindenütt megváltoztathatatlanul stabilak voltak, vagy csak lassan és alig érezhetően változtak, tehát mindenképpen megfelelőnek tűnhetett az emberi életviszonyokat „természetesnek” – s ezzel egyúttal „isten által megszabottnak” – ábrázolni. De a természettudományok és a technika, valamint az ipar termelési és szervezési módszerei egyre több alapvető változást tettek lehetővé és vívtak ki. A történelem tehát – korrelációban a természettudományokkal, a technikával és a kezdődő iparosodással az újkori szellem másik nagy felfedezési területe; olyan felfedezési terület, ahol éppen Németország ért el kimagasló és úttörő eredményeket.

A történelmiség iránt mutatkozó igény semmi esetre sem csupán a hagyományos életformák elsajátításának eszköze, hanem egyben a tőlük való eltávolodás előfeltétele és következménye is: az ember elgondolkodik a körülményeken, mert mások lettek, mint amilyenek voltak; s mivel gondolkodás közben észreveszi a változás lehetőségét, a változások egyre nagyobb méreteket öltenek. A történelmi tudat, mint a létrejövétel, a változtathatóság, a relativitás tudata tehát az életformák és viselkedési mércék elbizonytalanodásához vezethet, kivált, ha hiányoznak azok az elvek, melyek az iparosodási folyamattal szemben teherbírónak bizonyulnak, mivel nem kerülnek vele összeütközésbe, sőt éppen annak saját, forradalmasító szellemi alapelvét képezik.

Tocqueville ilyen elvként ismerte fel és elemezte az egyenlőség eszméjét, s az egyenlőséggel kapcsolatos megfontolásai határozzák meg híres prognózisát Amerika és Oroszország majdani elsőbbségéről: Tocqueville szerint az egyenlőség megvalósulásának két szöges ellentétben álló lehetőségét – hogy mindenkinek legyenek jogai vagy senkinek sem, azaz a szabadság és a szolgaság egyenlőségét – mintegy „eszményi jellegzetességgel” Amerika és Oroszország alapozta meg.

Már most Amerikára és Oroszországra az jellemző, hogy mindkét ország kifejezetten a jövő felé orientálódik, és hajlik rá, hogy a mennyiségileg bevételekkel, termelési volumennel és technológiával mérhető „haladást” tekintse szellemi, sőt erkölcsi mércének. De ugyanakkor mindkét népre jellemző a határozott és magabiztos hagyománytudat, az, hogy összhangban élnek történelmükkel, és azt közvetlen hatású hagyományként élik át: Nagy Péter és Lenin, Lincoln vagy Washington ugyanis több, mint csupán reflexive átvett és ezáltal bizonyos distanciába kerülő múlt.

A német szemlélő ezt talán paradoxnak találja, de ez egyszer inkább a korszerűség logikus paradoxáiról van szó: a változások rohanó sodrában már nem lehet és egyre kevésbé lehet a múltba kapaszkodva valódi és hatékony hagyományt alkotni, ez csupán a korszerűség felé tett forradalmi fordulat alapján lehetséges. Mert „a modern világra voltaképpen az jellemző, hogy a hagyomány, mint probléma, a forradalom problémájával együtt merül fel. A konzervatív hagyományok a forradalmi dinamika első áttörése óta felmorzoslódtak, törvényes restauráció már nem létezik, ma már alig akad történelmi rangú politikai tradíció, mely ne forradalmi eredetű volna. Hagyomány és forradalom nem ellentétes egymással, ellenkezőleg: azt tapasztaljuk, hogy forradalmi hagyományok alakultak ki.”³⁴

Nem vitás, hogy az amerikaiak vagy az oroszok haladástudatának magabiztossága bizonyos szempontból naiv és sok szempontból veszélyes is lehet. Az összehasonlítás azonban fájóan rávilágít a sajátos német problematikára. Bár Németország egykor a történelmi gondolkodás és a történelemkutatás élenjáró országa volt. A műveltség egyet jelentett, és még most is messzemenően egyet jelent a történelmi műveltséggel. A „kulturális örökség” megőrzése továbbra is az iskolai oktatás minisztériumi irányvonalainak szabványos formulája és az iskolai olvasókönyvek néha azt a benyomást keltik, mintha Morgenthau halála után megvalósított terveit közvetítenék: egy Németországról szóló falusi mesét, melyben halászok halásznak, kovácsok kalapálnak, s népviseletbe bújt parasztok népdalokat énekelve hintik a magot a barázdába. De éppen mert ez a történelmi szellemű művelődéstudat, ugyanúgy, mint a politikai tudat, feszült viszony-

ban áll a jelen és a jövő követelményeivel, bizonytalan és felemás marad. Az az elfojthatatlan benyomás, hogy a műveltség eszméje és az élet realitása nem áll egymással arányban, a kulturális örökség nem kötelező voltának átéléséhez vezet; maga a fogalom is szinte már csak ironizáló idézőjelben használható, s ami marad, a megrögzött provincializmus bunkósbotja lesz. Így kerül sor a sokszor regisztrált és fájlalt jelenségre, a történelemben való belefáradásra, sőt a történelemellenességre: ha a műveltség történelmi műveltséget jelent, akkor Ranke és Mommsen népét ma különlegesen műveletlen, sőt messzemenően műveltségellenes népnek kell nevezni.

Ha az élet így áll bosszút a műveltségi eszmén, van egy ezzel ellentétes, nem kevésbé veszélyes bosszú is: egy, a modern világgal nehezen összeegyeztethető műveltségtudat tiltakozik minden fejlődés ellen, mely még beláthatatlanabb messzeségbe sodorhat a múlttól; azaz tiltakozik a jövő ellen.³⁵ Már maga a „tervezés” szó is – mely tulajdonképpen csak a jövőbeni fejlődési lehetőségekkel való ésszerű foglalkozást jelenti – ellenséges reakciókat vált ki, s állandóan bizonygatni kell, hogy az irracionálisan ható erők tere, a történelem még becslésszerűen sem lesz soha megtervezhető. Aki másképp gondolja, gyanúba kerül, hogy marxista, vagy pláne kommunista.

Egy harmadik, még veszélyesebb irányzat a történelem naturalizálásához vezet. Arról van szó, hogy a történelmi változástól való félelmet legyőzi egy másik, állítólag „mélyebb” történelmiségre való hivatkozás: a mindig *ugyanaz* valamiféle metafizikus szubsztanciájára, mellyel szemben mindenféle változás külsődleges és felületi marad, és a „népi” és nemzeti lét legbenső lényének tartalmát nem érinti. Egy szélsőséges példa az önkéntelen komikum szemléletességével ábrázolja ezt:

„Nagyapáink arcvonásaiban felismerjük saját arcvonásainkat. Hát mennyivel több száz generáció, mint három? A vér örök parancsa szempontjából a különbség kicsi. A paraszt a mai eke mögött, a katona a modern acélszakban: élőfa az Ostfahrekek, a népvándorlaskorabeliek és a Teutoburgi erdő törzséből. A gyermekek arcában újraéled a saját fajta. Feltört a régi birodalomban, most feltört az új birodalomban. Az évezredek térségén át sűrű szövevényű, gyökérszerű élet terjeng. Az idő szinte csak külső burka mindenütt-jelenvalóságának. Az írott történelmet betöltő nevéken és alakokon átfolyik csupán, megtisztul és megnemesedik bennük; néha megjelenik egy szimbolikus alakban, melyet aztán egy művész valamilyen székesegyházban, mint képet, fogvatart, de az ismeretlenségbe visszahullva újból készen áll a végtelenségre. A saját haladásukba belefakult, felvilágosult évszázadok leválnak róla, és végül elkorhadnak. De milyen ki-

csinek tűnnek, milyen csekélységnek tűnik már az unokák szemében akár összeomlásuk is! Csak azok a nagy idők, melyek gondolkodásukkal és törekvéseikkel az időtlen, legfelső lényeghez kapcsolódnak, azok, minden kutatástól távol, ráébrednek a gyökerek hatalmára. De mindenekelőtt maguk a gyökerek ébrednek új tavaszra. S ismét közvetlen történelem sarjad belőlük. Az ismeretlen nép felemelkedik és politikailag igenel. A régi életvedvekből még egyszer új, értelmes korszak fakad. Tévedései nem súlyosak. Bukása, bármilyen keményen sújt, önkéntelen. Jövő lebeg a ma fölött, mert az az örökkévalóságnak egy változata. Az emberiség hisz, kilép, előre tekint, s közöttük látatlanul ott lovagol a bambergi lovas.”³⁶

Aligha véletlen itt a gyökér- és fa-hasonlat s a vele felvázolt, groteszk kép a népi erdőgazdálkodásról. Mert ha a történelmi viszonyok változásainak félelmétől üzve minden az örökölt és adott dolgok – nyíltan szólva a társadalmi és politikai erőviszonyok – változtathatóságának elhárításán múlik, akkor egyben mindezek közvetlen, feltétel nélküli, időt álló lerögzítése azon múlik, amit mindig a történelmiség metafizikai szubsztanciájának mondanak. Mivel az emberben azt, ami emberi, a mindig új és másfajta lehetőségek megállapíthatatlansága, közvettsége, kimeríthetlensége, röviden a történelem határozza meg, mivel a *homo humanus* – hogy Schelerrel szóljunk – elvből örökké „tagad”, örökké „protestál minden pusztá valóság ellen”, s ezért – Plessner szavaival – minden „természetessége” *mesterséges*; ha tehát a változás abszolút rögzítésére és befagyasztására törekszünk, le kell szállnunk azon emberalatti és emberfölötti területekre, melyek aztán a fent alkalmazott népi erdőgazdálkodásra is rányomták bélyegüket. Így kerül sor a humanitás eszméjének – teljesen logikus – megfordítására: nem az az értékes, és lényeges, ami egyszeri és egyedülálló, helyettesíthetetlen, nem minden egyes ember, az egyszerűség és egyedülvalóság potenciája, hanem csak a fajtajelleg; az egyed csupán annak részese-ként, mint a rá átterjedő szubsztancia kifejezése. Ezért az egyén – ez is logikus – meggondolás nélkül feláldozható azért, amit mindenkor a legfelső lényeknek, vagy szubsztanciának tartanak, – nem is szólva azokról az emberekről, akik nem részesei a szubsztanciának, s ezért még csak áldozatra sem, csupán megsemmisítésre méltóak, amennyiben a politikai helyzet úgy mutatja, hogy ez a megsemmisítés előnyös.

De sor kerülhet a történelem naturalizálására akkor is, ha a szubjektív törekvés a nemzeti szocializmus *ellen* irányul, ha ugyanis megkísérlik azt mintegy kioperálni a német történelemből. Mert az csak akkor lehetséges, ha a történelmi eseményeken túl valamiféle szubsztanciális meta-történelmet konstruálunk. Eugen Gerstenmaier írja: „Az első világháború utáni

labilis német nacionalizmus Hitler kezére játszott, és a nemzetiszocialista vezetés gátlástalanul kihasználta az erkölcsi orientációjú német nemzeti öntudat hazafias szellemét. Mindazonáltal igaz, hogy ennek a szellemnek, fajtáját és eredetét tekintve, nem csak hogy semmi köze nem volt a nemzetiszocialista vezetés gondolkozásmódjához és magatartásához, hanem egyenesen ellentétes irányban haladt annak amoralitásával... Ezzel kapcsolatos az a tény, hogy a Harmadik Birodalom rommezői felett a német történelem körvonalai és szubsztanciája újból láthatóvá válik, és nemzeti öntudatunk után nyúl. Az a tizenkét év, melyben Hitler történelmet csinált Németország ellen, nem falhatta fel a német történelem 1200 évét, és nem taszithatta a történelemnélküliségbe a németeket.³⁷ Könnyen adódik a kérdés, hogy Hitlernek tulajdonképpen hogyan, milyen segítséggel sikerült mindemellett tizenkét évig történelmet csinálni Németország és a németek ellen? De mindenekelőtt: tulajdonképpen melyek a német történelem „körvonalai”, „szubsztanciái”, amelyek a nemzeti öntudatot kötelezettségszerűen megragadhatnák?

„Semmilyen tiltakozás és semmilyen jogi eljárás nem pótolhatja Németország újra felfogott nagy történelmi hivatásának magával ragadó erejét.”³⁸ De mi az új elhivatottság? Jellemző, hogy Gerstenmaiernél éppoly kevésbé kapunk választ, mint egyéb, hasonló szellemű védőbeszédben; hogy mindenekelőtt az igazságos társadalmi rend és a politikai megvalósítás mozgató erőinek körvonalairól és szubsztanciájáról hiányzik minden tisztán felvázolt kép. A „társadalom” jobbára csak leértékelésének módusában fordul elő.³⁹ Ez logikus, sőt végső soron elkerülhetetlen, mert a történelem *minden* naturalizálását a valódi történelemtől, azaz a társadalmi viszonyoknak a „történelmiség” és „hivatás” vagy „feladat” közötti meddő körforgásától való félelem mozgatja.

4. Az anti-nacionalizmus és okai

A német nacionalizmus, mely a 19. század óta kialakult, az 1933-i katasztrófában kulminált, és 1945-ben, úgy látszott, összeomlik – miközben persze mintegy posztumusz fennmaradása mellett tanúskodik már az a körülmény is, hogy a „Harmadik Birodalom” végét szinte egyhangúan „összeomlásnak” és nem például felszabadulásnak nevezik –: ez a nacionalizmus egyre inkább olyan anti-nacionalizmusnak bizonyult, amilyent e könyv első fejezetének végén leírtunk. Hatalom-maximálás, látszólag öncélúan, de valójában az örökölt társadalmi és politikai erőviszonyok megör-

zésére, ebből következően ambivalens viszony a korszerűséggel; a polgárok depolitizálása előtérben álló politikai integrációjuk leple alatt, egyenlőség és mobilitás helyett önkényeskedő hierarchizálás, a kritikai magyarázat (felvilágosítás) diffamálása, egy kettős felépítésű vagy pluralista társadalom konfliktusainak elnyomása és azok agresszív levezetése kifelé: ezek az anti-nacionalizmus ismertető jegyei. Ugyanakkor logikus az elvileg mindig is meglévő, történelmileg egyre jobban érvényesülő radikalizmusa, egyrészt, mert az ipari fejlődés során a megoldatlan, elnyomott társadalmi problémák és konfliktusok egyre erősebben felgyülemlelnek, másrészt, mivel mitológiai drapériával fedett tartalmatlanságát – Rauschning találóan a „nihilizmus forradalmának” nevezte⁴⁰ – már semmi társadalmilag körvonalazott és szabályozott célkitűzés nem tölti be, nem korlátozza, és nem relativálja.⁴¹

De felmerül mindenekelőtt az a kérdés, hogy Németországban a valódi átpolitizálódás, a korszerűség elvei felé irányuló forradalmi fordulat helyett miért került sor ilyen anti-nacionalizmusra. Az első válasza már történet utalás: Németországban a forradalom és restauráció erői – nem úgy, mint például Franciaországban, vagy később Oroszországban – olyan labilis, mindamellett egyértelműleg és véglegesen egyik irányban sem legyőzhető egyensúlyban álltak, hogy a nemzet egyesítése csak kirekesztésükkel sikerülhetett. Ez a körülmény egyben érthetővé teszi az azóta titokban ható, és minden elképzelhető alkalommal újból aktualizálódó félelmet a társadalmi összeütközésektől: éppen, mert a nemzet egységesítése társadalmi konfliktusok elfojtásával ment végbe, bárhol lángoljanak fel ezek, ha mégoly periférikus módon is, ugyanakkor – természetesen önmaguk elől is gondosan elleplezve – fel kell, hogy lángoljon a nemzeti egység széthullásától való félelem is.

Másik, rendkívül vészterhes körülmény az volt, hogy Németországban a nacionalizmus első, tartós felppezsdülése a napóleoni hódítás elleni harc jegyében állott. A hódítás, az idegen uralom, a kizsákmányolás és az elnyomás elleni gyűlölet valószínűleg máshol is ott állt a nacionalizmus bölcsőjénél. Tehát nem a gyűlölet az – bármilyen ijesztően fest is – ami szokatlan, ha így írnak:

Minden rétet, minden lakóhelyet
Fessenek fehérre csontjaikkal,
amit a holló s a róka megvet,
Vessétek oda a halaknak,
Hulláikkal zárjátok el a Rajna folyását,

Hogy tetemeiktől felduzzadva
Kerüljön tajtékozva Pfalznak,
S legyen ezentúl ott a határ!

Kar:

Víg hajsza, mint mikor vadászok
A farkas nyomában vannak!
Verjétek őt agyon! A világ ítélőszéke
Nem fogja kérdezni: miért?

Inkább az a figyelemreméltó, hogy a külső felszabadulás okain kívül milyen kevés az indíték, mely a jövőre nézve, társadalmilag körvonalazza a szabadságot. Heinrich Kleist Germánia a gyermekeihez című, most idézett dalának végén ez áll:

Német földön, szabadon
Hadd éljünk őseink szokása szerint,
A föld áldásait élvezzük mi magunk,
vagy váljon az sírunkká!

Más „szabadságdalokban”, Körnernél, Arndtnál is alig van ez más-ként, később Hoffmann von Fallerslebennél sem:

Német asszony, német hűség,
német bor és német ének
El ne tűnjön a világból
Hangja régi szép hírének...

Az 1813-i felszabadulás dilemmája, hogy a napoleoni hódítás alatt szinte elkerülhetetlenül a Nyugat ellen fordul, Franciaország ellen – és Franciaországgal „1789” ellen. Ezzel azonban tulajdonképpen le is tört a szabadságra törekvés társadalmi-politikai éle, a nacionalizmus ellen-mozgalommá válik, mely már csak visszaemlékezés marad arra, ami a „rég jó”, a jellegzetes. A német polgárság haladó ereje ennél fogva mindig kettős értelmű, az egységért és szabadságért vívott harcban mintha fél oldalára béna volna, úgy hogy végül nagyon is könnyen győzhet az egység, a szabadság, a nemzeti a liberális fölött, azzal az ellenforradalmi frontállással együtt, mely már az 1871-i birodalomalapítás alapjaiba beleépült: „Az új német birodalom megalapítását a teljes braunschweigi választmány, valamint Bebel és Liebknecht, azaz a szociáldemokrata munkáspárt vezetői, akik politikai tevékenységük kezdete óta a nemzeti egységállamért harcoltak, mind börtönben érték meg. Aligha fejeződhetne ki érzékletesebben, hogy az új állam,

melyben a nemzeti liberális polgárság nemzeti reményeinek megvalósulását látta, se nem tudta, se nem akarta a munkásmozgalmat és annak céljait politikai alapjaiba beolvasztani.”⁴² Ilyen szemszögből végső soron csak logikus lehet, hogy az „1914-es eszméket” kimondottan az „1789-i eszmék” polemikus ellenképének nyilvánították s 1933 után a „nemzeti felemelkedés” győzelmét „1789 legyőzéseként” dicsőítették.

A történelmi szerencsétlenség, mely a német nacionalizmust már eleve kontraszthelyzetbe kényszerítette, természetesen még nem magyarázat, mindenesetre nem teljes magyarázat arra, hogy miért kellett a dolognak ennyiben maradnia. Az egyszer elmulasztott, vagy rosszul sikerült polgári forradalom persze már aligha hozható be, ha ideje lejárt, s máris jelentkezik „sírásója”, a szocialista forradalom. Ebben az értelemben Németország valóban a tragikusan *lekésett* nemzet. De nem lehetett volna-e a drámai forradalmi aktust egy sor reformmal helyettesíteni, melyekre pedig 1807 után komoly hajlandóság mutatkozott Poroszországban, s melyek például a 19. századi Angliában a modern demokráciához vezető utat jellemzik? Tulajdonképpen miért kell társadalmilag és politikailag rosszul sikerülnie annak, ami gazdaságilag és technikailag olyan ragyogóan sikerült: a Nyugathoz viszonyított lemaradás behozásának?

De ezek a kérdések túlságosan naiv módon – szinte „természetesként” feltételezik az egyidejű összefejlődést s ezzel a minden téren végrehajtható intézményes reformok lehetőségét. A társadalmi-politikai intézmények számára azonban sokkal „természetesebb”, ha kitartanak, esetleg a „Parkinson-törvénynek” megfelelően felpuffadnak, és minden változásnak ellenállnak. Az intézményekre érvényes, amit „dinoszaurusz-elméletnek” nevezhetnénk – amennyiben igaz, hogy ezek az óriásgyíkok létük követelményeire és veszélyeire csupán növekedéssel és egyre gyarapodó páncélzattal tudtak válaszolni, s így végül tulajdon mozgásképtenségüktől pusztulnak el. (Az újrafegyverkezési harcban néhány évvel ezelőtt megjelent egy plakát, melyen egy dinoszaurusz volt látható, a következő aláírással: Kihalt – túl sok volt a páncélzat és túl kevés az agyvelő. Ez nyilvánvalóan túl mélyre talált: a plakátot bíróságilag betiltották.)

A tényállás könnyen érthető: minden intézmény teremt vezető pozíciókat, s ezzel csoportokat, melyeket elsősorban illet meg az intézményen belüli hatalom, a hatalom által kifelé gyakorolt hatalom, valamint a hatalommal együttjáró jövedelem, tekintély, a saját érték tudata. Ők a fennálló rendben a *beati possidentes*; ezért – tudatosan vagy öntudatlanul – érdekelni kezdi őket a fennálló rend megőrzése. Jogosságának igazolására ideológiákat dolgoznak ki és – szubjektíve teljesen érthetően – defenzív vagy

agresszív ellentámadással reagálnak a fenyegető változásokra. Elháríthatatlan nehézségekre azonban, ha csak lehet, nem az intézmény megreformálásával, hanem annak megerősítésével reagálnak: megerősítik mind a növekedés, az expanzió vonatkozásában⁴³, mind olyan értelemben, hogy megszigorítják a belső fegyelmet és a szankciókat az „elhajlások” minden fajtája ellen. Az ilyen növekedési reakcióra való hajlam annál nagyobb kényszerré válik, minél erősebb a viszonyok munkamegosztásának és hierarchiájának differenciálódása, minél erősebb a vízszintes és függőleges irányú tagolódás. Mert ugyanekkor egyre félreérthetlenebbé válik a mindenkori vezető csoportnak kijáró hatalom- és tekintély-prémium. Más szóval: ha a „dinoszaurusz”-fejlődés beindul, előrehaladása mértékében egyre elkerülhetlenebbé válik.

Természetesen mindig van rá példa, hogy a *beati possidentes*-réteg egyes csoportjai vagy csoport-részei bírálólag fordulnak a fennálló rend ellen, és megpróbálnak reformokat végrehajtani, még ha ezzel saját kiváltságos helyzetük látná is kárát. De — érthető módon — nem ez a szabály, még akkor sem, ha parancsolóan sürgetőkké válnának is a reformok az intézményeket fenntartó rendszer egészének érdekében; annak érdekében, hogy hosszú időre meg lehessen óvni azt a teljes összeomlástól. Thomas Hobbes klasszikus tömörséggel fogalmazta meg: „Valahányszor az értelem emberellenes, az ember mindahányszor értelem-ellenes lesz”.⁴⁴ Ez mutatja meg egy hatalmi elit belátásnélküliségének, vagy ha jobban tetszik butaságának gyökerét, mely ellen nem segít semmiféle szolgálati rátermettség, sőt éppen ellenkezőleg: ez csak megerősíti az illúziót, hogy technikailag, jogilag, vagy szükség esetén katonailag minden nehézségen úrrá lehet lenni.

De bármennyire szolgálatra termett is egy hatalmi elit, aligha tud ellenállni az általános fejlődés folyamának, hacsak nem talál visszhangra és követőkre a lakosság többi részének jelentős hányadában. Egy ilyen kísérlet lehetséges toborzási területét azonban nem nehéz behatárolni. Mert az iparosodási folyamat során, ha ez hagyományos körülmények között megy végbe, nem csupán vezető pozíciók válnak kérdéssé, hanem úgyszólván az egész hagyomány — legyen az akár a rendi társadalom tagozódásáé, akár a patriarkális családszerkezeté, akár az erkölcsöké, tapasztalatoké és nézeteké, akár a gazdasági szükségletek fedezésének mértékéé — mozgásba jön és a felbomlás veszélye fenyegeti. Mindazon erők szorult helyzetbe kerülnek tehát, melyek éppen Németországban, lényegében meghatározzák az örökölt társadalmi rendet:

- a) Az agrárnépesség, a nagybirtoktól a kisparasztságig,
- b) a „régí középosztály” közép- és kispolgársága,

- c) a polgári közigazgatás és a katonaság hivatalnokai, akiket – alsó szűkös fizetésük rangjukban is és éppen ott – társadalmi presztizsük szoros kötelékkel fűzött a régi Obrigkeitsstaathoz,
- d) az egyházak, mindenekelőtt az evangélikus nemzeti egyházak, melyekre szintén jellemző volt ez a kötődés,
- e) a művelt polgárság, amennyiben újabb keletű műveltségi elve nem nagyon vitatta és gyűrte le az arisztokrácia vezetésre formált igényét, hanem inkább versenyezve és mintegy kárpótlásként elismerte azt. (Erről tanúskodnak a diákegyesületek szinte arisztokratikus szertartásai és a tartalékos tisztii eszménykép csakúgy, mint az a tény, hogy az egyetemeken, éppen a Humboldt-i reformok ideje óta, kiszorította a tudósközletársaság régi fogalmát a „szellemi arisztokrácia” fogalma.⁴⁵

Bármekkora súlya is volt ezeknek a csoportoknak a hagyományos rendszerben, úgy látszott, a heves és feltartóztathatatlan iparosodás mindnyájukat legyőzi. Érthető tehát, hogy ezek a csoportok nem csak a hatalmi elithez hasonló ambivalens, hanem alapvetően negatív viszonyba kerültek a korszerű fejlődéssel, méghozzá annál inkább, minél erősebben érezte az a hatását. Emellett a negatív viszonyt nem ésszerű, végiggondolt ellenséges érzület szabja meg – mert az ésszerűség alapján véve már ellenséges terület – hanem az ésszerűtlenség. A korszerű fejlődés gonosznak, félelmetesnek, démoninak mutatja magát. Bizonytalanság és félelem érzését kelti a vele való találkozás – és a korszerű fejlődés elvei és társadalmi erői – liberalizmus és egyenlőség, kapitalizmus és szocializmus – megmerevedett előítéletek antiszimbólumaivá dermednek.

A bizonytalanság és félelem érzése bizonyos körülmények között pánikreakciókba, ez pedig nagyon könnyen agresszióba csaphat. Ehhez – többek között – szükség van arra, hogy mindent, ami idegen és ellenséges, egyesítsenek és *egyetlen* démonizált negatív alakba tömörítve mutassanak be. Ez a körülmény, e *contractio* is újabb figyelmeztetés lehet: aki a német katasztróféért egyedül a „démoni Hitlert” teszi felelőssé és mintegy kiemeli őt a történelmi kontextusból, pontosan abba a páni irracionálisba esik, mely ellen, mint a valódi és hatásos felvilágosítás halálos ellensége, küzdeni kell. A negatív alak „a zsidó” lett, s ezzel szerepet kapott az antiszemitizmus. De ennek az összegezésnek, mely végül hátborzongatóan konkretizálódott az „Endlösung” lágereiben, éppen abban állt az elengedhetetlen logikája, hogy a zsidóban egyenesen a korszerűség elveit és erőit akarta szimbolikusan telibe találni és elpusztítani: hiszen a zsidók emancipációjának lehetőségéhez a modern fejlődés adta meg a feltételeket és a zsidók – egyremegy, hogy külön-külön mifélek – csak a korszerűségen belül

bontakoztathatták ki annyira kulturális és gazdasági teljesítőképességüket, hogy az hatással lehetett a társadalom egészére.

A kispolgári jellegű páni-agresszív radikalizmus egy olyan világhelyzetben, mint az 1930 körüli, még politikailag is le tudta győzni a hagyományos hatalom elitjét, s legjobb képviselőit – amikor aztán a „mozgalom” destruktív jellege félreérthetetlené vált – tiszteletreméltó, de a gyakorlati eredmények szempontjából természetesen elkésett ellenállásra tudta bírni. Ilyen végletes és kivételes helyzetek miatt azonban nem szabad szem elől veszítenünk a két oldal együttműködésének szabályosságát és stabilitását, mert hiszen nem csak a különböző vezető csoportok „félelmi kartellje” létezik⁴⁶ – mint Dahrendorf behatóan ecsetelte – hanem mindenekelőtt egy megfelelő „egyezmény” is a vezetők és a kíséret között. Az elit látszólag ártalmatlan, pozitív erényekre szólít fel: engedelmességre és fegyelemre, „idealizmusra” áldozatkészség és önzetlenség formájában.⁴⁷ És a felhívás visszhangra talál, mert *biztonságot* ígér: a búcsú az önzéstől véget kell vessen a beláthatatlanul tág horizontú jövő bizonytalanságainak abban az egyszer s mindenkorra szilárd, zárt rendszerben, mely megszünteti a félelmet, mivel az *egyes* emberektől nem követel többé felelősségteljes döntéseket. Mert alapjában véve most már mindennek sors-szerűen elrendeltnek kell lennie s ugyanakkor egy egységesen „megformált”, semmilyen érdek-harc által nem gátolt teljesítőkészség lehetővé kell tegye a közösség hatalmának maximálását, melyben mindenki biztonságban érezheti magát – amennyiben megfizet annak árával: az önzetlenséggel.

Az önzetlenségnek ezt az idealizmusát tragikusnak neveznénk, ha nem volna olyan szűk látókörű; hagyja, hogy az egyes emberek a „rendszerének” összeomlását követő szemrehányásokra és elmarasztalásokra felháborodással és öngazolással reagáljanak: Hát nem mindig a legjobbat akaruk? De ha már egyszer dinamikus és pluralisztikus világ a modern világ, minden arra irányuló kísérlet, hogy egy állandósult, egyöntetű rendszerbe zárjuk, szükségszerűen soha véget nem érő destruktív, erőszakos cselekedetekhez fog vezetni. Az önzetlenség így önpusztításba torkollik, a rendszer katasztrofális összeomlás káoszába. Ezért nevezhette Theodor Geiger ironikusan „a világtörténelem tréfájának”, hogy Hitler tizenkét éves uralma alatt jobban elősegítette azon rétegek összeomlását, melyek őt vakrémületükkel hatalomra segítették, mint a kapitalizmus vagy a demokratikus szocializmus egy egész évszázada.⁴⁸

Csakhogy a világtörténelem tréfája, sajnos, nem túl szellemes: bármilyen következetes is, rettentő mód buta, mert töméntelen kiontott vér volt az ára. Bizonyítja a Talleyrandnak tulajdonított bölcs mondás mélysé-

gét, hogy a butaság néha rosszabb, mint egy bűncselekmény. Mert a bűncselekménynek a butaság az igazi, a politikai formája.⁴⁹

Jegyzetek

1. A német „elkésés” kérdésével és messzeható következményeivel nyomatékosan és sokoldalúan foglalkozott Helmuth Plessner: *Die verspätete Nation – Über die politische Verführbarkeit des bürgerlichen Geistes* (Az elkéssett nemzet – A polgári szellem megtéveszthetőségéről). Stuttgart, 1959. 2. bőv. kiad. in: *Das Schicksal des deutschen Geistes im Ausgang seiner bürgerlichen Epoche*, Zürich, 1935.
2. 5. kiad., Berlin és München, 1919.
3. i. m. 278.
4. Hegel értelmezése Meineckénél elég homályos. De Hermann Heller Meineckére hivatkozva (*Hegel und der nationale Machtstaatsgedanke in Deutschland* | Hegel és a nemzeti hatalmi állam eszméje Németországban./Lipcse és Berlin, 1921.) a hatalmi állam szempontjából értelmezi Hegelt, természetesen az interpretáció olyan egyoldalúságával, ami inkább (az akkori) HELLERÉ és az 1920 körül uralkodó áramlatokra vet fényt, mint Hegelre.
5. A legélesebben megint HELLERNÉL. Számára Hegel egyrészt „az első, aki már 1801-ben megmutatta a német egységhez vezető utat, a „vér és vas” útját (47), másrészt „túlzás nélkül állíthatjuk, hogy Bismarck azt tette, amit Hegel és tanítványai kimondtak (185).
6. *Bundesstaat und Einheitsstaat (1864)* (Szövetségi állam és egységes állam. 1864). in: *Historische und politische Aufsätze* (Történelmi és politikai tanulmányok), II. köt. Lipcse, 1870. 52.
7. Említésre méltó ebben az összefüggésben, hogy a 19. században a német egyetemen a tudósközletársaság régi fogalma helyett a „szellemi arisztokrácia” fogalma érvényesült.
8. *Politik*. I. köt. Lipcse, 1897. 50–51. V.ö. 385.
9. i. m. 143.
10. *Politische Etik und Christentum* (Politikai erkölcs és kereszténység) Göttingen, 1904. 5–6.
11. *Das Wesen des Völkerrechts und die clausula rebus sic stantibus* (A népjog belső lényege és a clausula rebus sic stantibus). Tübingen, 1911. 35.
12. i. m. 135.
13. 146.
14. uo.
15. Ezzel egyáltalán nem azt akarjuk mondani, hogy Kaufmann-nak vagy Treitschkenek vagy éppen Meineckének közvetlenül köze lett volna a nacionalizmus keletkezéséhez. Ő maga részéről csak hatást gyakorol a kor áramlataira, melyekben ugyanakkor az ő tézisei fejeződnek ki. Ez persze egyáltalán nem teszi ártatlanabbá az összefüggéseket, éppen ellenkezőleg. Körülbelül ilyesmi érvényes, *mutatis mutandis*, Max Webernek Karl Schmitthez való viszonyára is. V.ö. Wolf-

- gang J. Mommsen: *Max Weber und die deutsche Politik 1890–1920*. (Max Weber és a német politika 1890–1920). Tübingen, 1959.
16. 138.
  17. Ezért a német nacionalizmus sajátossága túl egyoldalú lemásolásának hat, mikor R. Wittram ezt írja: „Lehetetlen a nemzeti összetartást az igazságért vívott harc szférájába emelni, a nemzetek melletti állásfoglalást a végső kérdésekben történő állásfoglalásként felfogni. Itt van a határa a nemzetiségi harcok és a világháborúk sok szempontból olyan találó összehasonlításának. A vallásfelekezetek közötti háborúban minden a végső emberi kérdésre irányult. Ma a világ olyan állapothoz közeledik, melyben végül megint csak ez a döntő. Egyre jobban áthatja a világot az a követelmény, hogy kezeskedjünk azért, ami a továbbélés feltételét jelenti. Keleten ezt másképp határozzák meg, mint a nyugati világban, de alapjában véve ugyanazon abszolút döntések síkján.” (Das Nationale als europäisches Problem [A nemzeti kérdés, mint európai probléma]. Göttingen 1954. 92–93.) Éppen az igazi, emberhez méltó létezés feltételeinek kérdéséről volt mindig szó az egyetemes nacionalizmusoknál.
  18. *Weltbürgertum und Nationalstaat* (Világpolgárság és nemzeti állam), 326.
  19. 495.
  20. Ebben az értelemben bírálta Meineckét például Carlo Antoni: *Vom Historismus zur Soziologie* (A historizmustól a szociológiáig). Stuttgart, évszám nélkül, 134–135.
  21. K. O. Freiherr von Aretin: *Über die Notwendigkeit kritischer Distanzierung vom Nationbegriff in Deutschland nach 1945*. (A nemzetfogalomtól való kritikai távolságtartás szükségességéről Németországban 1945 után), in: *Nation und Nationalismus* (Nemzet és nacionalizmus), kiad. H. Bolewski, Stuttgart, 1967. 27.
  22. *Philosophie des Rechts* (A jog filozófiája) 5. kiad. Freiburg, 1870. I. 111. és 117.
  23. Idézve O. Westphal: *Welt- und Staatsauffassung des deutschen Liberalismus* (A német liberalizmus világ- és államfelfogása). München és Berlin, 1919. 214. – A „szélsőségek” ugyanezen különös kiiktatása válik világossá az „államszuverenitás” fogalmában, mely közvetítőként a nép szuverenitása és az uralkodói szuverenitás közé, illetve magasabbrendű harmadikként azok fölé tolakodik. A fogalom először Hegel jogfilozófiájában bukkan fel (278.) és a későbbi német államjogtudományban szinte korlátlan uralomra jut. V.ö. W. Hennis: *Das Problem der Suverenität* (A szuverenitás problémája). Jogi disszertáció. Göttingen, 1951.
  24. Lásd: *Deutscher Geist und Westeuropa* (Német szellem és Nyugat-Európa). Tübingen, 1925.; *Spektator-Briefe* (Spektator-levelek). Tübingen, 1924.
  25. V.ö. H. Plessner: *Die verspätete Nation* (Az elkésett nemzet). Stuttgart, 1959. 39–40.
  26. A „nyugati civilizáció” és a német kultúra antitéziséhez v.ö. N. Elias: *Über den Prozess der Zivilisation* (A civilizációs folyamatról). 2. kiad. Bern és München, 1969. I. köt. 1. fej.: *Zur Soziogenese der Begriffe „Zivilisation” und „Kultur”* (A „civilizáció” és a „kultúra” fogalmának szociogeneziséhez). Eleinte, a 18. században, társadalmi ellentétről van szó: „A kultúra és a civilizáció közötti fogalmi ellentét kialakulásának bölcsőjénél Németországban a német középosztály-

beli értelmiségi rétegnek az uralkodó udvari felsőbb réteg műveltsége elleni polemikája állt.” (Elias, 9.1.) Ezután átmeneti periódus következik: „A Hainbund fiatal nemzedékének írásaiban vad gyűlölet nyilvánul meg fejedelmek, udvarok, arisztokraták, franciáskodók ellen, az udvari erkölcstelenség és érzéketlenség ellen, s a középosztálybeli ifjúság mindenütt kódós álmokat sző egy új, egyesített Németországról, egy „természetes életről”, mely „természetes” az udvari élet mesterkéeltségével szemben, s újra és újra megmutatkozik a saját érzelmi túltengésük fölött érzett öröm”. (20.) A 19. században bekövetkezik a társadalmi elmentést átfordulása nemzeti, nyugatellenes ellentétbe, mely abban a mértékben, ahogy a polgári emancipációs mozgalom balsikere érzékelhetővé válik, kifelé irányuló agresszív levezetéssé alakul, míg ugyanakkor az országon belül egy különös, de következetes ambivalencia a legözihetetlen „úri bálvány” bensőségesebbé tételét eredményezi. „A német nemesség régi megkülönböztetési módja, az öspróba, mely aztán, polgárivá alakítva, a német faji törvényben éled fel újra...” (Elias, 43.) Ez határozza meg a rosszul sikerült emancipáció végzetes, szélsőséges végtermékét; megalázkodás és agresszió egyszerre, méghozzá a német kultúra nevében a „puszta” civilizáció ellen.

27. Félig apologetikus fogalmazásban: „Miután a német politikának nem volt ideológiája, mely valami – legalább látszólag – világboldogító elvet tartalmazhatna, hogy a Föld népeihez intézett, világot átfogó felhívásban használni lehessen, Németország a háború alatt a hátsó csatarendbe került békepropagandájával.” W. Conze: *Die deutsche Nation* (A német nemzet). 2. kiad. 1965. 100. Hogy itt végeredményben a nemzeti alternatív alapmodelljei ütköztek egymással, az kiolvasható a következő munkából: H. Kohn: *Prelude to Nation States: The French and German Experience 1789–1815*. (Előjáték a nemzeti államokhoz: a francia és a német kísérlet 1789–1815.) London, 1967.
28. *Betrachtungen eines Unpolitischen* (Egy apolitikus ember elmélkedései), 19.–20. kiad. Berlin, 1922. XXXIV, XXXVI.
29. Így hat például híres tudósok háborús beszédeinek gyűjteménye, ma még részben groteszk (skurril), részben végzetes módon: *Deutsche Reden in schwerer Zeit* (Német beszédek a nehéz időkben). 2. köt., kiad. Zentralstelle f. Volkswohlfahrt u.d. Verein f. volkstümliche Kurse von Berliner Hochschullehrern, Berlin, 1914 és 1915. – V.ö. még W. Pressel: *Die Kriegspredigt 1914–1918 in der evangelischen Kirche Deutschlands* (Németország evangélikus egyházának háborús szentbeszédei (1914–1918-ban)). Göttingen, 1967.
30. A bensőségesség társadalmi és politikai problematikájához lásd Ralf Dahrendorf: *Öffentlichkeit oder die Not der schönen Tugenden* (Nyilvánosság vagy a szép erények szorultsága) in: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland*. München, 1965. 327.–328.
31. Az antiliberális reakciók nyomasztó egyhangúsága Kurt Sontheimer átfogó vizsgálatából válik világossá: *Antidemokratisches Denken in der Weimarer Republik – die politischen Ideen des deutschen Nationalismus zwischen 1918 und 1933* (Antidemokratikus gondolkodás a Weimari Köztársaságban – a német nacionalizmus politikai eszméi 1918 és 1933 között). München, 1962. Lásd még Sontheimer: *Die Haltung der deutschen Universitäten zur Weimarer Republik* (A német egyetemek magatartása a Weimari köztársasággal szemben), in: *Universitäts-*

- tage 1966: *Nationalsozialismus und die deutsche Universität* (Egyetemi napok 1966: Nemzeti szocializmus és a német egyetem). Berlin, 1966. 24–25.
32. *Die Aera Bülow* (A Bülow-éra). Stuttgart/Berlin, 1922. 10.
  33. Valami hasonló érvényes, *mutatis mutandis*, a „hatalomra kerülés” előestéjén elhangzott sok híres figyelmeztető írásra. Így például Ernst Robert Curtius: *Deutscher Geist in Gefahr* (Veszélyben a német szellem. Berlin, 1932.) munkája szémos, jelentős meglátása ellenére ma mégis sok mindenben nagyon problematikus. Még mindig hatásos ezzel szemben Hermann Heller: *Rechtsstaat oder Diktatur?* (Jogállam vagy diktatúra?). Tübingen, 1930.
  34. R. Nürnberger i. m. 53.
  35. Ehhez pontosabbat a szerzőtől: *Sozialwissenschaften, Lehrerbildung und Schule – Plädoyer für eine neue Bildungskonzeption* (Társadalomtudományok, tanítóképzés és iskola – védőbeszéd egy új képzési koncepció mellett). Opladen, 1969. 31–32.
  36. Hans Freyer: *Pallas Athene, Ethik des politischen Volkes* (Pallas Athéne, a politikai nemzet etikája). Jena, 1935. 121–122.
  37. *Das Vaterland als Aufgabe* (A haza mint feladat). in: *Neuer Nationalismus* (Új nacionalizmus). Stuttgart, 1965. 126., 128.
  38. Gerstenmaier i. m. 1321.
  39. Lásd ehhez Kurt Sontheimer: *Die Wiederkehr des Nationalismus in der Bundesrepublik* (A nacionalizmus visszatérése a Szövetségi Köztársaságba) in: *Sehnsucht nach der Nation? Drei Plädoyers von K. Sontheimer, H. Heigert. E. Stammler*. München, 1966. 15–16. Sontheimer tanulmánya egészében véve fontos az „új nacionalizmus” bírálatához. A Gerstenmaiernek szóló bírálathoz lásd még Hannah Vogt: *Nationalismus gestern und heute* (Nacionalizmus tegnap és ma). Opladen, 1967. 49.
  40. H. Rauschning: *Die Revolution des Nihilismus* (A nihilizmus forradalma). új kiad. Golo Mann, Zürich, 1964. (elsőször 1938)
  41. Lásd ehhez H. Buchheim: *Aktuelle Krisenpunkte des deutschen Nationalbewusstseins* (A német nemzeti tudat időszzerű válságócái). Mainz, 1967. 10–11., 17. és passim; M. Hättich: *Nationalbewusstsein und Staatsbewusstsein in der pluralistischen Gesellschaft* (Nemzeti tudat és államtudat a pluralista társadalomban). 3. kiad. Mainz, 1966. 113.
  42. W. Conze, D. Groh: *Die Arbeiterbewegung in der nationalen Bewegung – Die deutsche Sozialdemokratie vor, während und nach der Reichsgründung* (A munkásmozgalom a nemzeti mozgalomban – A német szociáldemokrácia a birodalomalapítás előtt, közben és után.) Stuttgart, 1966. 103.
  43. Különös, de jellemző körülmény, hogy Bismarck nem csak telítettnek tekintette az új birodalmat, de erre a telítettségre alapozta külpolitikáját, noha a birodalom alig tudta kielégíteni gyorsan növekvő lakosságát: évről-évre százezrek vándoroltak ki. (Tetőpont 1881–1885 860.000 emigránsal; 1896–1900-ra számuk 130.000-re esett.) De később, mikor a gazdasági fejlődés elnyelte az „ipari tartaléksereget”, érvényesülni kezdett a „világhatalmi politika” imperialista elmélete, mint harc az állítólag megtagadott „helyért a nap alatt”. Max Weber 1805-i székfoglaló felolvasásának szavaival: „Meg kell értenünk, hogy Németország egyesülése ifjúkori csíny volt, melyet a nemzet öreg napjaiban követett

- el, és melyet – költséges volta miatt – jobb lett volna mellőznie, ha azt egy világhatalmi politika lezárásának s nem kiindulópontjának szánta.” (*Gesammelte politische Schriften* (Összegyűjtött politikai írások) 2. kiad. Tübingen, 1958. 23.) Bár a „tér nélküli nép” jelszava még nem született meg, de jellemző, hogy Weber a népességi harcból és a nemzetiségi kérdésből indul ki, s így a nemzetgazdaságot a tulajdonképpeni mércének vett nemzeti hatalmi érdekhez rögzíti.
44. *Human Nature* in: *English Works*, kiad. Molesworth, IV. XII.
45. A műveltség és korszerűség problematikus viszonyához lásd a szerzőtől: *Bildungssystem und Bildungsidee in der Industriegesellschaft* (Művelődési rendszer és műveltségi eszme az ipari társadalomban). in: *Gesellschaft – Staat – Erziehung*. 12. évf. 6. sz. 1967. 351–352.
46. R. Dahrendorf: *Gesellschaft und Demokratie in Deutschland* (Társadalom és demokrácia Németországban). München, 1965. 297 és passim.
47. V.ö. fent 30.
48. *Die Klassengesellschaft im Schmelztiegel* (Az osztálytársadalom az olvasztótégelyben). Köln és Hága, 1949. 167–168.
49. Lásd ehhez a szerzőtől: *Über die Rolle der Dummheit in der Politik* (A butaság szerepéről a politikában). in: *Die moderne Demokratie und ihr Recht, Festschrift für Gerhard Leibholz*. kiad. K. D. Bracher, Chr. Dawson, W. Geiger, R. Smend, Tübingen, 1966. I. köt. 189–190.